

Традиційно пленарні засідання форуму «Днів науки в НаУКМА» ознаменують виступи лауреатів премії ім. Петра Могили. Престижну відзнаку 2010 року в галузі гуманітарних наук присуджено українському соціолінгвісту, доктору філологічних наук, професору, викладачеві кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» Ларисі Масенко за навчальний посібник «Нариси з соціолінгвістики». Вітаємо нашу авторку з цією високою нагородою і вміщуємо текст її виступу, виголошеного з нагоди вручення премії.

Лариса МАСЕНКО,
доктор філологічних наук,
професор
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

СОЦІОРІВНІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРИ СУЧАСНОГО МІСТА

В українському мовознавстві загальноприйнятим є підхід до аналізу мовного розмаїття згідно з розподілом мови за функціональними стилями. Традиційно виділяють офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, розмовно-побутовий та художній стилі. Уже в останні два десятиліття до цього переліку додано конфесійний стиль. Дехто з мовознавців виокремлює також епістолярний стиль. Спеціальних досліджень потребує новітній засіб комунікації, що стрімко розвивається, – мова інтернету.

Слід сказати, що узвичаєний розподіл на функціональні стилі ґрунтується переважно на писемних формах мови, на офіційних, досить замкнених сферах її вживання. Зосередження уваги мовознавців на таких формах побутування мови пояснюється специфікою функціонування її в колишній тоталітарній державі, де був відсутній публічний діалог влади з народом, де до усного слова, яке важче проконтролювати, влада завжди ставилася з підозрою.

Натомість у відкритому демократичному суспільстві усне мовлення, зокрема публічне, набуває особливої ваги, що передбачає застосування, поряд зі стилістичною класифікацією, інших теоретичних підходів до вивчення розмаїтих форм вживання мови. Так, у зарубіжній лінгвістиці до аналізу розмаїтих форм побутування етномови залучають поняття соціорівнів, або мовних реєстрів.

Кожна розвинена мова має систему соціорівнів, що віддзеркалює поділ суспільства на класи і групи. Соціальні різновиди мови безпосередньо впливають на її стильовий розвиток.

Характерною ознакою мови, що вмирає, є обмеження у вжитку щоденного розмовного мовлення і зникнення соціальних різновидів мови. Лінгвісти пишуть про зростаючу «баналізацію» ірландської мови. Те саме відбувається з білоруською мовою. Так, Оксана Забужко, перекладаючи книжку білоруської письменниці Світлани Алексієвич «Чорнобиль: Хроніка майбутнього», яка містить записи російськомовних усних

оповідей білорусів, зауважила, що всі записи відтворюють «безликий, граматично правильний колоніальний “нюспік”, який доценту затирає будь-які індивідуальні прикмети мовця» [2; 478]. Запитавши в авторки, чому записи не зберігають бодай автентичної селянської тряснянки, О.Забужко почула у відповідь, що «ніяких соціолектів, ані навіть діалектів у догораючій, як скіпка, сучасній білоруській мові не існує... що отим самим однаковим, блідим і безбарвним “президентським” “нюспіком” і розмовляє майже ціла країна...» [2; 479].

Показово, що, орієнтуючись на українського читача, О.Забужко в перекладі «підреставрувала», за її словами, мовні «автопортрети» персонажів, орієнтуючись переважно на їхні українські лінгвосоціальні відповідники – від діалекту бабусь-поліщучок та завчено-«правильної» мови містечкових «еліт» до міського суржику й професійно-плинної інтелігентської «літературщини» [2; 478, 479].

Отже, в українській мові, як і в кожній розвиненій живій мові, існує система соціорівнів, або реєстрів, що охоплює мову культивовану, витриману, спеціальну, розмовну, грубу, непристойну [9; 72]. Водночас білінгвальна ситуація країни, де поряд з українською побутує російська мова, поділяючи з нею всі сфери суспільного життя, не може не позначитися на певних соціальних рівнях мови.

Метою нашої розвідки є спроба окреслити лінгвосоціальну специфіку мовного життя України, зумовлену конкуренцією за сфери впливу, що точиться на її території між двома різномовними громадами.

Якщо говорити про вищі реєстри мововжитку, то українська має багату розвинену літературну форму побутування, здатну обслуговувати всі відповідні галузі суспільного життя. Саме вона і в писемних, і в усних своїх різновидах належить до культивованої витриманої мови, яка вживається в колі освічених людей. Її креативний потенціал засвідчує інтенсивний розвиток

художньої літератури, політичного дискурсу, мови науки і філософії в нинішній посттоталітарний період звільнення від цензури й диктату одноманітного компартійного ньюспіку.

З останніх подій культурного життя, що засвідчують можливість адекватного відтворення українською мовою найскладніших понять із царини європейської філософії, слід назвати переклад з французького оригіналу першого тому фундаментальної праці «Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей», що його здійснили працівники Центру європейських гуманітарних досліджень при Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (К. : Дух і літера, 2009).

Попри певні проблеми унормування наукової термінології, пов'язані з потребою її внутрішньої дерусифікації, можна констатувати і її відповідність сучасному рівневі наукового розвитку. Це підтверджують нові лексикографічні видання, зокрема нещодавно опублікований «Англо-українсько-англійський словник наукової мови (Фізика і суміжні науки)» Ольги Кочерги і Євгена Мейнаровича, який містить 150 тисяч термінів.

Водночас подальший розвиток і наукової, і політичної мови залежить від процесів формування україномовних середовищ у зросійщених містах. Велику роль тут відіграє вживання української літературної мови в адміністративно-управлінській сфері. На жаль, попри державний статус української мови відсутність контролю за виконанням мовного законодавства призвела до численних порушень. Фактично справу впровадження української мови було пущено на самоплив і вона цілком залежала від волі державного службовця. В результаті сьогодні маємо уряд, більшість членів якого або не володіють українською мовою, або ж просто не виявляють бажання говорити нею навіть в офіційних ситуаціях. Якість української мови прем'єр-міністра стала улюбленим об'єктом кпіннів у засобах масової інформації та інтернет-просторі. Для прикладу можна навести хоча б такий інтернетівський коментар під портретом Миколи Азарова: «Українські, російські й білоруські філологи побились, з'ясовуючи, якою мовою говорить Азаров».

Зажив слави через незнання української мови сумський міський голова Геннадій Мінаєв. Фрагмент відеозапису засідання Сумської міськради, на якому голова кілька разів повторив фразу «Підпис здесь», яка в зв'язному усному мовленні прозвучала як нецензурне слово, певний час був одним із найпопулярніших за кількістю переглядів у мережі.

Деякі високопосадовці, особливо у східних і південних регіонах, дозволяють собі не лише цілком ігнорувати державну мову, а й публічно виявляти неповагу до неї. Ось як, наприклад, пояснив журналістам донецький міський голова Олександр Лук'яненко, чому він не спілкується українською: «От піти сьогодні в колектив Донецького металургійного заводу або на шахту ім. Засядька, вийти

і зробити доповідь українською мовою – вони послухають, а потім думатимуть, що в мера щось сталося з головою» [6].

Не дивно, що останнім часом почастишали випадки демонстрації зневаги до державної мови чиновників і міліцейських чинів нижчого рівня, серед яких особливого розголосу набула справа сержанта одеської міліції Швеця, який відмовився спілкуватися з водієм українською мовою, назвавши її «телячим язиком».

Подібні випадки свідчать про загострення в Україні конфлікту на мовному ґрунті, що його спричинило тривале ігнорування з боку влади необхідності впровадження дієвої мовної політики. Свого часу у спільному з Ганною Залізник дослідженні мовної ситуації Києва ми звертали увагу на попередження експертів щодо загрози загострення міжнаціональних конфліктів у разі формального підвищення статусу російської мови [3; 64, 65]. Поки що В.Янукович не виконує своєї передвиборчої обіцянки надати російській мові статус державної, а спроба її фактичного утвердження в такому статусі під виглядом регіональної в законопроекті О.Єфремова, С.Гринецького і П.Симоненка провалилася під тиском протестних виступів громадян. Проте вживання багатьма урядовцями й чиновниками російської мови, що демонструє фактичну не обов'язковість функціонування української в адміністративно-управлінській сфері, спричиняє нинішнє зростання рівня конфліктності у відносинах двох різномовних громад країни. Особливе загострення спостерігається у східному регіоні у зв'язку із закриттям там українських шкіл.

Домінування російської у великоміських середовищах негативно впливає й на стан іншого регістру української мови – на повсякденне розмовне мовлення, або сленг. На небезпеці змертвіння української мови внаслідок занепаду її у функції неформального побутового спілкування не раз наголошував Юрій Шевельов у своїх працях, присвячених аналізу мовної політики в радянській Україні. Так, у статті «Двомовність і вульгаризми. Дисиміляція плинних в українській літературній мові» учений писав: «Ще в 19 столітті українська мова мала різні арго і сленг, правда, не міського типу, не кажучи вже про попередні століття... У сучасній Україні, як здається, власні українські арго відмерли, а інновації в сленгу позичаються майже автоматично з російської мови... Про небезпеку цього явища для самостійного розвитку, кінець кінцем і самого існування неросійських мов СРСР, немає потреби говорити. Жаргони і сленг є і віддавна були тим ґрунтом, звідки приходять живучі соки до даної мови, ґрунтом, де безперешкодно точиться її життя. Загальновідомо, що і сучасні романські мови постали з "вульгарної", а не нормативної латини» [12; 11].

Дехто з перекладачів і теоретиків перекладу також вказує на труднощі, пов'язані з адекватним відтворенням засобами української мови сленгових

лексичних пластів чужомовного літературного твору. Так, аналізуючи переклад роману «Платформа» французького письменника Мішеля Уельбека, в якому широко вживається стилістично знижена лексика французького аргю, мовознавець Олександр Черденченко зазначає, що «нерозвиненість українського сленгу практично не дає змоги встановити прямі міжмовні аналогії, тим паче, що в українській літературі немає усталеної традиції використання сленгу. Тож перекладачеві нічого не залишається, як добирати часткові контекстуальні відповідники, замінюючи вульгарні слова нейтральними, книжними або розмовними та передаючи їх описово» [11; 159].

Однак реалії соціокультурної ситуації України, як і перекладацька практика, спростовують поширену думку про недостатню розвиненість україномовного сленгу. Останню тезу заперечує передусім повноцінне побутованя живих розмовних форм повсякденного мовлення на території Західної України, де ще у другій половині XIX – на початку XX ст. українська мова ввійшла практично до всіх сфер життя, втім числі й до тих, що характеризують побут міста [9; 77]. Попри те, що в першій половині XX ст. українська мова у Львові ще не була мовою більшості, у місті й передмісті сформувався специфічний соціолект, який тепер називають по-різному – львівський діалект, львівський говір, львівський балак, балак, мова батярів тощо. Лексику і фразеологію українського повсякденного мовлення міжвоєнного Львова відображає «Лексикон львівський: поважно і на жарт» (Львів, 2009), який уклали Наталя Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська та Ганна Дидик-Меуш. Авторка ідеї словника Наталя Хобзей у передмові визначає львівську говірку як мішану структуру, «що в ній поєднувались елементи української і польської мов, а також їдишу» [10; 33].

У післявоєнний період з індустріалізацією Львова і з припливом нового українського населення українська мова стала в місті домінантною, зазнавши водночас нівеляції через утрату своїх специфічних галицьких рис [10; 33].

Слід зазначити, що сучасні процеси актуалізації лексики, яка вийшла з ужитку в радянський час, супроводяться й поверненням деяких специфічних елементів мовного життя міжвоєнного Львова. Особливою продуктивністю в цьому сенсі відзначається літературна, перекладацька й журналістська діяльність Юрія Винничука. Досвід перекладацької праці Ю.Винничука спростовує наведену вище тезу щодо відсутності сленгу в українській мові, проте, як наголошує письменник, у своїх пошуках адекватної іншомовній розмовної лексики він обмежується галицьким варіантом міського мовлення. Зокрема у передмові до перекладів оповідань Богуміла Грабала Ю.Винничук зазначає: «...Грабал і літературна мова – речі несумісні. Перекладати його слід міською говіркою, а оскільки в нас є тільки одна нормальна українська міська говірка – галицька, то нікуди від цього дітисся. Тим

більше, що усі галицькі слова й вирази не фігурують у моєму перекладі самі по собі, а в цілком зрозумілому контексті» [1; 231, 232].

Проте навряд чи текст, у якому слова, обмежені у вжитку галицьким регіоном, становлять лише окремі вкраплення, як-от *стрийко*, *кнайпа* або *креденс* в оповіданні Б.Грабала «Повернення блудного стрийка», можна вважати перекладеним галицькою говіркою. Загальну оповідь наратора, як і діалоги, відтворено живою загальнонародною мовою, що й спростовує тезу про недостатню розвиненість у ній побутового розмовного мовлення. Переклади й оригінальні твори Ю.Винничука та інших сучасних письменників, які майстерно передають не лише писемну літературну мову, а й усно-розмовні її різновиди, в тому числі й фамільярне мовлення, вживане між близькими людьми – родичами, друзями, колегами, засвідчують потужні ресурси української мови й у цій сфері побутованя.

Цікаво зазначити, що знайомство з творчістю молодих українських літераторів змусило Юрія Шевельова відмовитися від своєї думки щодо занепаду українського міського мовлення, висловленої в його мовознавчих працях. Це видно з нещодавно опублікованого листування Юрія Володимировича з Оксаною Забужко. У листі до письменниці від 28 листопада 1995 р. мовознавець пише: «І в дослідженнях (ідеться про «Польові дослідження з українського сексу» О.Забужко. – ЛМ.), і в листі з 28 серпня розкішно квітне наш сленг. Я вірю в сленг... Ірляндизація не страшна, коли живий сленг. Я вболівав, що його в нас нема. А він, так виглядає, є» [2; 78].

Інтенсивність і природність процесів виникнення нової української урбаністичної літератури пояснюється генезою нашої сучасної літературної мови, формування якої відбувалося на основі народно-розмовного усного мовлення, хай і селянського. Ці досі живі мовні джерела наближають майбутню україномовну експансію в урбаністичний простір зросійщених міст, що вже розпочалася, незважаючи на майже цілковиту відсутність необхідних заходів підтримки з боку державних структур.

Легкість, з якою українська мова може поширитися в середовищі всіх соціальних верств сучасного міста, демонструють якісні переклади зарубіжної кіно- і телепродукції, адже в кінофільмах і телесеріалах звучить саме розмовне, соціально й індивідуально диференційоване мовлення. Можна цілком погодитися з тією оцінкою позитивного впливу кіноперекладів на ставлення молоді до української мови, яку дала їм письменниця Леся Воронина: «...Є блискучі переклади сучасної живої розмовної мови, згадаймо хоча б кінопереклади Олекси Негребецького... Його переклади культового “Альфа”, “Тачок”, “Паровоза Томаса та його друзів”, “Піратів Карибського моря”, “Шрека” зробили більше для заохочення інтересу до української мови серед дітей та підлітків, аніж усі помпезні вистави, гасла й пісні, в яких “рідна мова коліскова летється з серця, як з відерця!”» [4].

Отже, розглянуті реєстри української мови – усний різновид літературної мови в офіційних і публічних сферах вжитку, а також фамільярне мовлення, значно вільніше в царині вибору лексичних і фразеологічних засобів, зберігають достатній ресурс для того, щоб витримати конкуренцію з відповідними соціорівнями російської мови. Натомість значно розкладовішим виявляється російськомовний вплив тих груп, що належать до нижчих соціальних верств населення.

Як ми вже зазначали в праці «Суржик: між мовою і язиком» (К., 2011), найбільшу загрозу для української мови становлять процеси змішування її з російською, що відбуваються в середовищах тієї частини населення, яке характеризується низьким рівнем освіти й культури. Зміна українського мовного коду на мішаний спричиняє втрату ціннісних орієнтирів у ставленні до своєї мови, відчуття, часто підсвідоме, її меншовартості, бажання пристосуватися до російської, яку носії суржику сприймають як «вищу», престижнішу мову. На виховання саме такого «людського матеріалу», викоріненого з власного культурного ґрунту, позбавленого чіткої національної ідентичності, була спрямована репресивна радянська система. «І російська царська, і російська радянська русифікація, – зазначає Оксана Пахльовська, – завжди найбільший успіх мала в основному серед людей малописьменних, позбавлених будь-якої культури і відповідно – власної усвідомленої ідентичності... Не йдеться про всіх без винятку громадян, які розмовляють російською мовою. Йдеться, власне, про не-громадян, про той продукт радянської “соціальної інженерії”, який руйнує

Україну і який зруйнував Росію. Це, власне, і є той позбавлений культури, ще цілковито підрежимний за своєю ментальністю homo sovieticus, який так уперто воює впродовж ось уже скількох років за російську як “регіональну” мову, а сам не здатен вивчити жодної мови, крім “советского языка” – хиткої піраміди фікцій, яка так і залишилась його єдиним “культурним” референтом. А тим часом, якщо і є “двомовність” у цих ареалах, то не українсько-російська, а дещо більш специфічна: це “двомовність” суржику і мату» [7; 445].

Спостереження О.Пахльовської відображає реальну картину співвідношення низьких реєстрів двох мов. Слід зазначити, що на цьому рівні українська мова, носії якої пристосовуються до російськомовних комунікантів, нехтуючи норми своєї мови, не здатна конкурувати з брутальним російським просторіччям. Ніщо так виразно не демонструє його люмпенізуючий вплив на український соціум, як мовлення, що поєднує суржик з російським матом. Загрозливе розростання вульгарних типів вербальної комунікації засвідчують випадки їхнього вживання навіть у студентських аудиторіях [6; 84]. Понад те, дозвіл на ігнорування норми обов'язкового використання української літературної мови в адміністративно-управлінській сфері зняв соціокультурний бар'єр перед проникненням носіїв звulгаризованого російського просторіччя й відповідного типу поведінки до владних кабінетів.

Зупинити процеси суспільної деградації зможе тільки мобілізація всіх культурних сил і солідарний опір русифікаторам з боку національно свідомої й демократично орієнтованої частини соціуму.

Література

1. Винничук Ю. Мій шлях до Грабала / Ю.Винничук // Кур'єр Кривбасу. – 2010. – № 248–249. – С. 230–232.
2. Забужко О. Вибране листування на тлі доби: 1992–2002: з додатками, творами, коментарями, причинами до біографій та іншими документами / О.Забужко, Ю.Шевельов. – К.: Висока Поліція; ВД «Факт», 2011.
3. Залізник Г. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній / Г.Залізник, Л.Масенко. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2004.
4. Леся Воронина у пошуках Огопого та інших дивовиж світу // День. – 2011. – № 14–15. – 28–29 січ.
5. Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком / Л.Масенко. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011.
6. Олійник М. День соборності та антисоборності на Донеччині / М.Олійник // Слово Просвіти. – 2011. – Ч. 4. – 27 січ. – 2 лют.
7. Пахльовська О. Ave, Europa! / О.Пахльовська. – К.: Пульсари, 2008.
8. Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX століття. – Ч. 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку / Л.Ткач. – Чернівці: Книги – XXI, 2007.
9. Тищенко К. Основи мовознавства: Системний підручник / К.Тищенко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007.
10. Хобзей Н. Лексикон львівський: поважно і на жарт / Н.Хобзей, О.Сімович, Т.Ястремська, Г.Дидик-Меуш. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2009.
11. Чердениченко О. Про мову і переклад / О.Чердениченко. – К.: Либідь, 2007.
12. Шевельов Ю. Двомовність і вульгаризми. Дісиміляція плінних в українській літературній мові / Ю.Шевельов // Видатний філолог сучасності. Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова. – Х., 1996. – С. 5–11.